

**ИЖТИМОЙ ТАДҚИҚОТЛАР
ЖУРНАЛИ**
4 ЖИЛД, 4 СОН

**ЖУРНАЛ СОЦИАЛЬНЫХ
ИССЛЕДОВАНИЙ**
ТОМ 4, НОМЕР 4

**JOURNAL OF
SOCIAL STUDIES**
VOLUME 4, ISSUE 4

Бош муҳаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:
Сеитов Азамат Пулатович
доктор социологических наук
(Doctor of sociology, DSc)

Бош муҳаррир ўринбосари:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief Editor:
Сабинова Умида Фархадовна
кандидат социологических наук
(Candidate of sociology)

ТАҲРИРИЙ МАСЛАҲАТ КЕНГАШИ | РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ | EDITORIAL BOARD

22.00.01–Социология назарияси, методологияси ва тарихи. Социологик тадқиқотлар усуллари.
Теория, методология и история социологии. Методы социологических исследований.
Theory, methodology and history of sociology. Methods of sociological research.

Бекмуратов Мансур Бобомуратович
доктор социологических наук, профессор (Узбекистан)
Каланов Комил Куллахматович
кандидат социологических наук, профессор
(Узбекистан)
Убайдуллаева Раиса Турсуновна
доктор социологических наук, доцент (Узбекистан)
Исмаилов Алишер Агзамович
доктор экономических наук, (Узбекистан)

Щепилова Галина Германовна
доктор философских наук, профессор (Россия)
Рожанский Михаил Яковлевич
директор центра независимых социологических
исследований (Россия)
Маматов Нормурат
доктор философских наук, профессор (Узбекистан)
Камалова Хатира Сабыровна
кандидат социологических наук, доцент (Узбекистан)

22.00.02–Ижтимоий тузилиш, ижтимоий институтлар ва турмуш тарзи
Социальные структуры, социальные институты и образ жизни
Social structures, social institutions and way of life

Умаров Абсалом Адилевич
доктор социологических наук, профессор (Узбекистан)
Холбеков Абдуғани Жуманазарович
доктор социологических наук, профессор (Узбекистан)
Шайхисламов Рафазль Бадретдинович
доктор социологических наук, профессор (Россия)
Акулич Мария Михайловна
доктор социологических наук, профессор (Россия)
Сабиров Алишер Сабирович
кандидат социологических наук, доцент (Узбекистан)
Каримов Бобир Шаропович
кандидат социологических наук, доцент (Узбекистан)

Антонио Алонсо Марсос
доктор политических наук, профессор (Испания)
Фадеева Любовь Александровна
доктор социологических наук, профессор (Россия)
Виктор Агаджанян
доктор философии по социологическим
наукам, профессор (США)
Тагиева Гулсум Гафуровна
доктор философии по социологическим
наукам (Узбекистан)
Абдулазизов Абдулвохид Хабибуллович
кандидат социологических наук, доцент (Узбекистан)

22.00.03–Ижтимоий онг ва ижтимоий жараёнлар социологияси.
Социология социального сознания и социального процесса.
Sociology of social consciousness and social process

Ганиева Маърифат Хабибовна
доктор социологических наук, профессор (Узбекистан)
Аликариев Нуриддин Сапаркариевич
доктор экономических наук, профессор (Узбекистан)
Матибаев Тасполат Балтабаевич
доктор социологических наук, профессор (Узбекистан)
Николов Стефан
доктор философии по социологическим наукам,
(Болгария)
Пармонов Фарход Ярашевич
доктор социологических наук, доцент (Узбекистан)

Ли Ци
доктор исторических наук, профессор (Китай)
Сухомлинова Мария Валерьевна
доктор социологических наук, профессор (Россия)
Бурнашев Рустам Ренатович
кандидат философских наук, профессор (Казахстан)
Мирзахмедов Абдирашид Мамасидикович
доктор философских наук, доцент (Узбекистан)
Махкамов Қодиржон Одилжонович
доктор философии по социологическим
наукам, доцент (Узбекистан)

Page Maker | Верстка | Саҳифаловчи: Хуршид Мирзахмедов

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC the city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000

1. Фарфиев Бахрамджан Атхамджанович СОЦИОЛОГИЯДА РАЦИОНАЛИСТИК ҒОЯЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ЭВОЛЮЦИЯСИ.....	4
2. Muminov Alisher Gaffarovich EMPHATY IN MODERN CONDITIONS: VIEWS, FACTORS, MANIFESTATIONS.....	13
3. Akhmedova Feruza Medetovna ATTITUDE OF YOUNG PEOPLE TO EDUCATION.....	23
4. Юлдашева Лола Сагдуллаевна, Абдурахимова Дилноза Магрифовна ЖАМИЯТДА ОДОБ-АҲЛОҚ МЕЪЁРЛАРИНИ БУЗИЛИШИНING ИЖТИМОИЙ ОМИЛЛАРИ.....	30
5. Тўраев Одилжон Бектемир ўғли ЖАМИЯТДА ИЖТИМОИЙ АЛОҚАЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА ИЖТИМОИЙ МЕДИА ОМИЛИ.....	41
6. Каримова Наргиза Ядгаровна ЁШ ОИЛАЛАР СОЦИОЛОГИК ТАДҚИҚОТ ОБЪЕКТИ СИФАТИДА.....	49
7. Sultonova Lola Batirovna, Kamalova Dilorom Olimjonqizi BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING PEDAGOGIK MADANIYATI RIVOJLANISHIDA SHAFFOFLIK TAMOYILIGA ASOSLANGAN BAHOLASH KO‘NIKMASIGA EGA BO‘LISHNING O‘ZIGA HOS AHAMIYATI.....	59
8. Назарбоева Барно Асатовна, Хусанбаева Юлдуз Бахтияровна ЎЗБЕКИСТОН ИЖТИМОИЙ ҲАЁТИДА ЁШЛАР ИНТЕЛЛЕКТУАЛ САЛОҲИЯТИНИНГ ЎРНИ.....	67
9. Хошимова Гўзал Фатхуллаевна, Болтаева Барно Хамиджановна МИЛЛАТЛАРАРО НИЗОЛАРНИ ҲАЛ ЭТИШНИНГ СОЦИАЛ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ....	78
10. Рахматов Нуриддин Негқадамович ПРОФЕССОР-ЎҚИТУВЧИЛАР МЕҲНАТ САМАРАДОРЛИГИГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ СОЦИОЛОГИК ОМИЛЛАР.....	90
11. Толибов Бекзод Хакимович АҲОЛИНИНГ ЭҲТИЁЖМАНД ҚАТЛАМЛАРИГА ИЖТИМОИЙ ХИЗМАТ КЎРСАТИШ ТИЗИМИНИНГ ЭВОЛЮЦИОН ЁНДАШУВЛАРИ.....	100
12. Ходжаев Собир Джумаевич ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ СОЦИОЛОГИК ЁНДАШУВ ТАЛҚИНИДА.....	107
13. Сабирова Умида Фархадовна ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МУАММОСИНИНГ ИЛМИЙ МАНБАЛАРДА ТАДҚИҚ ЭТИЛГАНЛИК ҲОЛАТИ.....	116

ИЖТИМОЙ ТАДҚИҚОТЛАР ЖУРНАЛИ ЖУРНАЛ СОЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ JOURNAL OF SOCIAL STUDIES

Фарфиев Бахрамджан Атхамджанович,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
доценти, социология фанлари доктори
e-mail: farfiev_b@mail.ru

СОЦИОЛОГИЯДА РАЦИОНАЛИСТИК ҒОЯЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ЭВОЛЮЦИЯСИ

For citation: Farfiev Bakhramdjan, FORMATION AND EVOLUTION OF RATIONALIST IDEAS IN SOCIOLOGY. Journal of Social Studies. 2021, vol. 4, issue 4, pp.4-12

 <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.5811001>

АННОТАЦИЯ

Маълумки, социология ўзининг ривожланиш тарихида нисбатан қисқа йўлни босиб ўтган бўлса-да, аммо бу жараёнда бир қатор турли-туман методологик ёндашувлар шаклланиб улгурди. Мазкур илмий мақолада социологиянинг мустақил ижтимоий фан сифатида дастлаб позитивистик тамойил асосида вужудга келгани, кейинчалик эса мазкур фанда аста-секинлик билан рационалистик назариялар ҳам ишлаб чиқиладиган бўшланиши тадқиқ этилган. Рационалистик ғояларнинг мазмун-моҳиятига мувофиқ, кишиларнинг айнан онгли фаолияти ижтимоий ҳаётни ташкил қилади. Шунингдек, рационализм тамойили маънавий омил сифатида ижтимоий тараққиётни амалга ошириш механизмларидан бири бўлиб хизмат қилади. Мақолада рационалистик ғояларнинг генезиси ва эволюцияси социология фани нуқтаи назаридан тадқиқ этилган бўлиб, унда фаннинг илк шаклланиши давридан тортиб, ҳозирги шароитларда ҳам мазкур масала бўйича олиб борилаётган тадқиқотларнинг хусусиятлари хронологик тарзда очиқ берилган. Бунда муаллиф таниқли мумтоз мутафаккирлар – Фердинанд Тённис ва Макс Вебернинг илмий мероси ҳамда бизга замондош бўлган социологларнинг тадқиқотлари таҳлилига асосий эътиборини қаратишга ҳаракат қилди.

Калит сўзлар: социология, методология, позитивизм, рационализм, маърифатчилик, онгли фаолият, ижтимоий тараққиёт, социал муносабатлар.

Фарфиев Бахрамджан Атхамджанович,
доцент Международной
исламской академии Узбекистана,
доктор социологических наук
e-mail: farfiev_b@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ И ЭВОЛЮЦИЯ РАЦИОНАЛИСТИЧЕСКИХ ИДЕЙ В СОЦИОЛОГИИ

АННОТАЦИЯ

Как известно, хотя социология прошла краткий путь в своем становлении, но в этом процессе успели сформироваться разнообразные методологические подходы. В данной статье приведены данные исследования возникновения социологии, как самостоятельной социальной науки на основе позитивистской методологии, а также постепенные разработки рационалистической теории. Согласно сущности и содержанию рационалистических идей именно сознательная деятельность людей составляет основу формирования общественной жизни. Принцип рационализма служит духовной основой механизма осуществления социального развития. В статье обращено основное внимание на генезис и эволюцию рационалистических идей с точки зрения социологии, начиная с этапа ее формирования, заканчивая сегодняшними исследованиями. При этом автор обратил свои взоры на научное наследие классиков-мыслителей: Фердинанда Тённиса и Макса Вебера, а также на исследования современных социологов.

Ключевые слова: социология, методология, позитивизм, рационализм, просвещение, сознательная деятельность, социальное развитие, социальные отношения.

Farfiyev Bakhramdjan Athamdjanovich,
Associate Professor of the International
Islamic Academy of Uzbekistan,
doctor of sociological sciences
e-mail: farfiyev_b@mail.ru

FORMATION AND EVOLUTION OF RATIONALIST IDEAS IN SOCIOLOGY

ANNOTATION

As is well known, although sociology has come a short way in its formation, in this process a variety of methodological approaches has been formed. This article presents research data on the emergence of sociology as an independent social science based on positivist methodology, as well as the gradual development of a rationalist theory. According to the essence and content of rationalistic ideas, it is the conscious activity of people that constitutes the basis for the formation of social life. The principle of rationalism serves as the spiritual foundation of the mechanism for the implementation of social development. The article focuses on the genesis and evolution of rationalistic ideas from the point of view of sociology, from the stage of its formation to today's research. At the same time, the author turned his attention to the scientific heritage of the classics-thinkers: Ferdinand Tönnis and Max Weber, as well as to the research of modern sociologists.

Keywords: sociology, methodology, positivism, rationalism, enlightenment, conscious activity, social development, social relations.

КИРИШ. Социологиянинг мустақил фан сифатида шаклланиши XIX асрнинг биринчи ярми ва француз мутафаккири Огюст Конт номи билан боғлиқ бўлса-да, лекин илк социологик муаммолар анча илгари, кишилиқ жамияти вужудга келганидан бери ўрганиб келинган. Социологиянинг алоҳида фан сифатида пайдо бўлишида бошқа фанларнинг таъсири катта бўлди. Бунда фалсафанинг ўзига хосдир. Чунки илк социал масалалар айнан фалсафа фани доирасида таҳлил қилиниб келинган. Қадимги Хитой, Ҳиндистон, Юнонистон ва Марказий Осиё мутафаккирлари ўзларининг фалсафий асарларида социологик муаммолар тадқиқотларига алоҳида ўрин ажратиб келганлар. Масалан, қадимги ҳинд мифологиялари: Маҳобхорат ва Рамаёна каби асарларда ҳукмдорлар ва тобелар ҳамда қариндош-уруғлар муносабатлари, уруш ва тинчлик масалаларини ҳал қилишда компромисс ва консенсус каби социал муносабатларнинг илк таҳлилини кўришимиз мумкин. Шунингдек, Платоннинг «Давлат», «Қонунлар», Аристотелнинг «Сиёсат», Флоробийнинг «Фозил одамлар шахри» каби асарларида кишиларнинг рационал тарфаккур қилиш фаолиятларини тадқиқ этиш орқали идеал жамият лойиҳаси, жамият социал структураси масалаларига катта эътибор қаратилган.

АСОСИЙ ҚИСМ. О.Конт янги фанни бунёд қилиш бўйича ўз фаолиятини фалсафани танқид қилишдан бошлаб, ижтимоий тараққиёт қонунларини: теологик, метафизик ва позитивистик мазмун кўринишда ҳосил қилмоқчи бўлган. Унинг фикрича, анъанавий фалсафа янги давр талабига жавоб бера олмайди, чунки у мавҳум фандир. Шу сабабли энди ижтимоий фанлар бу даврга келиб, катта муваффақиятларга эришган табиий фанлардан «намуна» олиб, жамият ҳаётига фойда келтиришлари керак. Янги ижтимоий фанни Конт дастлаб «социал физика», кейинчалик эса «социология» деб атади. Шу нуқтаи назардан қараганда, социологиянинг мустақил фан мақомига эришиши фақат XIX асрнинг биринчи ярмида ва айнан Ғарбий Европада содир бўлди дейишимизга тарихий ва илмий асослар етарлидир. Бу вақтга келиб, Ғарб мамлакатларининг ижтимоий ҳаётида кескин бурилишлар юз берди. Авваламбор, феодал муносабатлар таназзулга юз тутиб, улар ўрнини капиталистик муносабатлар эгаллади.

Иккинчидан, бу даврга келиб, табиий фанларда улкан кашфиётлар амалга оширилди ва улар жамият ҳаётининг ривожига жиддий ижобий таъсир кўрсата бошладилар. Ва ниҳоят, йирик шаҳарлар барпо бўлиб, унинг натижасида жамиятда саноатлашиш жараёни бошланди. Мазкур жараёнларларни кузатиб бораётган О.Конт жамият тараққиётни таъминлайдиган янги ижтимоий фанни яратиш лозим деган хулосага келади ва бу фан жамият ривожини ифодалайдиган «уч босқич қонуни»га асосланиши керак деган таклифини илгари суради [1, – С.70-80].

Бошқа бир француз олими Эмиль Дюркгейм Конт фикрларини асосан маъқулласа-да, лекин айрим масалаларда унга ўз эътирозларини билдирди. Биринчидан, социология фалсафадан ажралиши керак, лекин уни инкор этиб бўлмайди. Иккинчидан, жамият ўзига хос воқелик бўлиб, уни табиий фанлар хусусияти билан ўрганиб бўлмайди. Унинг асосий шиори – «Ижтимоийликни ижтимоийлик билан тушунтириш лозим» социологияда назария ва амалиётни ўзаро боғлашга йўналтирилган дастлабки ҳаракатнинг маҳсули эди. Шу жиҳатдан келиб чиқиб, Дюркгейм социологиянинг тадқиқот предмети ҳеч бир бошқа фан ўрганмайдиган ўзига хосликдир, яъни социал фактларни ўрганиш, деб таъкидлайди [2, – С.94-96].

Юқорида номи келтирилган социологлар фанни позитивизм йўналишида тараққий этиши учун ўзларининг саъй-ҳаракатларини аямадилар. Лекин, улар томонидан ишлаб чиқилган позитивистик методологиянинг XIX аср охирида бошланган таназзули социологиянинг кейинги ривожига ўз таъсирини ўтказган бир қатор янги тамойиллар ва ёндашувларни шаклланишига туртки берди. Айниқса, рационализм тамойилига асосланган ғоялар XIX аср охири ва XX аср бошларида социологик таълимотларнинг нуфузини янада оширишга хизмат қилди. Рационал тафаккур тарафдорлари чуқур ижтимоий-иқтисодий таназзулга ботган Ғарб жамиятини бу ҳолатдан олиб чиқишнинг ягона омили – бу инсон ҳуқуқларини тўлиқ таъминлайдиган оқилона жамиятни қурилишидир, деб таъкидлайдилар. Ушбу ижтимоий тамойил кейинчалик бир гуруҳ олимларнинг социологик таълимотларининг мазмунига айланди. Шу маънода немис мутафаккирлари: Фердинанд Тённис ва Макс Вебер социологияда рационализм ғояларини татбиқ этилишига салоҳиятли улушларини қўшганлардан ҳисобланадилар.

Таъкидлаб ўтганимиздек, XIX асрнинг биринчи ярмидан Ғарб мамлакатларида шиддатли ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар бошланди. Бу даврга келиб, Германия Европанинг бошқа мамлакатларидан сезиларли тарзда фарқ қилар эди. Ушбу мамлакатда феодал тарқоқлик туфайли капиталистик ривожланиш анча суст кечаётган эди. Мамлакатнинг келгуси тараққиёти масалалари асосан икки оқим ўртасидаги баҳс ва мунозаларда муҳокама қилинар эди. Маърифатчилик ғояларига таянган рационалистик тафаккур қилиш тарафдорлари инсон табиатига мос келадиган, оқилона қонунларга асосланган, одил ижтимоий тузум ўрнатилишини ёқлаб чиқсалар, тарихий ёндашув вакиллари эса мустаҳкам анъаналар ва меъёрларга таянган азалий давлат бошқаруви лозимлигини таъкидладилар. Фердинанд Тённиснинг фаолияти ҳам айнан шу мураккаб ва қизиқарли даврда кечди. Унинг сермазмун ва серқирра социологик фаолияти ижтимоий оламга рационалликка асосланган

янги тарихий нигоҳ остида кечди. 1881 йилда нашр эттирган ва асосий асари ҳисобланган «Жамоа ва жамият»да Тённис рационаллик тамойили нуктаи назаридан келиб чиқиб, жамият ҳаётини ташкил қиладиган социал муносабатларнинг икки хил шаклини ишлаб чиқди. Улардан биринчиси жамовий хусусиятга эга бўлиб, Тённис фикрича қуйидаги кўринишларда намоён бўлади: қариндошлик ва уруғ-аймоқ муносабатлари, қўшничилик муносабатлари ва дўстлик муносабатлари [3, – С.26]. Ушбу муносабатлар учун умумий бирлаштирувчи омиллар бўлибруҳий кечинма, ўзаро боғлиқлик ва мойиллик, диний мансублик, шунингдек, жамовий идентификацияни сақлаб қолиш ҳаракатлари хизмат қилади.

Иккинчи шакл эса жамият муносабатлари, деб аталади ва уларнинг асосини рационал айирбош ташкил этади. Бундай турдаги муносабат асосида социал гуруҳлар, табақалар, қатламлар, синфлар, меҳнат жамоалари, шунингдек, бошқа жамиятлар ва давлатлар бир-бирларига бегона ва самимий бўлмаган ҳолатда ҳам ўзаро мулоқатга киришадилар. Чунки бундай муносабатнинг негизида бир-бирлари учун ўзаро фойдани онгли тарзда англаш ва идрок этиш ётади [4, – С.27].

Немис олимнинг юқоридаги социологик хулосалари бир асрдан ортиқ вақт ўтган бўлса-да, ҳамон ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда. Бугунги кунда Эрон Ислом Республикасининг ядро энергиясидан фойдаланиш учун қилаётган ҳаракатларида Россия Федерацияси фаол иштирок этмоқда. Лекин бу ҳол АҚШ ва Исроил каби мамлакатларнинг ҳукуматини жиддий ташвишлантираяпти. Чунки бу мамлакатларнинг раҳбарлари Эрон атом энергиясидан ядровий қурол яратишни мақсад қилиб қўйган ва жаҳон ҳамжамятини «биз атом энергиясидан фақат тинч мақсадларда фойдаланамиз» деган уйдирмасига ишонтирмоқчи, деб хавотир билдирмоқдалар. Эрон давлати раҳбарлари эса мамлакат иқтисодининг диверсификациялашаётганисабабли электр энергиясига эҳтиёжини ошиб бориши ва бу муаммони бартараф қилишнинг ечими эса атом электр станциялар куриш орқали ҳал бўлишини исботлашга интилоқда. Эронга бу мураккаб масалада ёрдам беришда Россиянинг ўрни ўзига хосдир.

Зеро, дунёда АЭС куришга илмий-техник салоҳияти етадиган мамлакатлар бармоқ билан саноклидир. Россия Федерацияси ҳам шу туркумдаги мамлакатлар сирасига киради. 20 асрнинг 90-йилларидаги чуқур таназзул ҳолатидан чиқиб олишга муваффақ бўлган Россия Федерацияси яна жаҳонда фаол, етакчи мамлакатлардан бири сифатида эътироф этилаяпти. Ушбу мақомдан келиб чиқиб, бу давлат бошқа мамлакатлардаги мураккаб технологияларни тақозо этадиган турли хилдаги саноат ва энергетика иншоотларининг курилишида фаол иштирок этишга ҳаракат қилмоқда. Ушбу рационал-мантикий ва прагматик ёндашувдан келиб чиқиб, у Эрон Ислом Республикасига ўзаро иқтисодий манфаатлар асосида бундай мураккаб иншоотларнинг бунёд бўлишида яқиндан ёрдам бермоқда.

Ҳолбуки, Россияни Эрон билан жиддий тарзда боғлайдиган умумий сиёсий-ҳарбий блоklarга аъзолик, этно-маданий, диний ва бошқа омиллар мавжуд эмас. Ҳамкорликнинг асл моҳияти шундан иборатки, Эроннинг Бушер шаҳрида қурилган АЭС учун Россия Федерациясининг давлат бюджети бир неча миллиард долларлик иқтисодий фойдага эга бўлди. Қолаверса, ядро физикаси муаммолари билан шуғулланадиган рус мутахассисларини ишсиз қолиши уларнинг юқори савиядаги малакасини йўқолишига сабаб бўлади. Шу нуктаи назардан қараганда, Россия раҳбарияти ўз ташқи сиёсатини Тённис таъкидлаб ўтган, ўзида прагматик мазмунни мужассамлаштирган рационал тафаккур қилиш орқали олиб бормоқда. Прагматик тафаккур эса предмет ва ҳодисаларнинг фойдалилиги ҳақидаги тасаввурлар асосида шаклланади. Кўпинча бу тафаккур тури индивид, социал гуруҳ ва миллатларнинг ўзларини камолатга етказиш, жамият аъзоларини ҳали фойдаланилмаган ақлий имкониятларни излаб топишларига рағбат уйғотади. Ҳозирги глобаллашув шароитларида эса у кўпгина шахс, социал гуруҳлар ва юқорида мисол келтирганимиздек бутун бир давлатларга ҳам хосдир. Масалан, халқаро муносабатларда инглизларга нисбатан «инглизларнинг доимий дўстлари йўқ, уларнинг доимий манфаатлари мавжуд» деган афоризмни қўлланиб келиниши кўпчиликка аён.

Тённис таълимоти бўйича мазкур социал муносабатларни ҳаракатга келтирувчи куч бўлиб, уларга мувофиқ келадиган икки ирода тури намоён бўлади. Жамоа муносабатларига асос сифатида табиий инстинктив ирода (Wesenwille), жамият муносабатларига эса ақл-идрокка асосланган ирода (Kürwille) хизмат қилади [5, – С.131]. Табиий иродада авлод-аждодлардан мерос бўлиб қолган, ўзида ахлоқ ва виждонийликни тараннум этган фикрлаш тарзи, ақл-идрокка асосланган иродада эса юқори даражадаги рационаллик доминантлик қилади.

«Агарда биз ўртоқлик [Genossenschaft] жамоа алоқаларини, уюшма [Verein] эса жамият алоқаларини ифодаловчи сўзлар сифатида татбиқ этсак, унда ўртоқлик фақат табиат маҳсули, деб изоҳланиши ва тушунилиши мумкин бўлади, яъни у ўзининг келиб чиқиши ва ривожини учун муайян табиий шароитларни тақозо этадиган бирор бир нарса сифатида гавдаланади. Бинобарин, ўртоқлик интеграл моҳият тушунчасига мувофиқ келади. Ва аксинча, уюшма – бу фикрий конструкция, ёки ўй-ҳаёлга асосланган моҳият бўлиб, у ўз таъсисчиларига у ёки бу муносабатларда уларнинг умумий танловловга асосланган идродларини намойиш қилишга хизмат қилади. Бу ерда авваламбор, шундай мақсад ҳақидаги саволни қўйиш керакки, унинг учун уюшма восита ва сабаб сифатида мўлжалланилади» [6, – С.343-344].

Демак, жамият ҳаётининг такомиллашиб бориши натижасида жамоавий муносабатлар жамият муносабатлари томон ўсиб боради. Тённиснинг таъкидлашича тафаккур ва ирода ҳар қандай инсоннинг онгли фаолиятини асосидир. «Жамоа ва жамият», кейинчалик бошқа бир қатор асарларида у ижтимоий ҳаёт муаммолари ва ҳодисаларини фақат рационаллик негизида таҳлил қилиш мумкин, деган хулосаларини илгари суриб келди [7, – С.875-876].

МЕТОДОЛОГИЯ. Социологиядаги гуманистик йўналиш асосчиси ҳисобланадиган немис мутафаккири М.Вебер социал ҳаракат ҳақидаги таълимотида рационаллик тамойили асосида тафаккур қилишнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнини аниқ тасвирлаб берган. Кишилар томонидан амалга оширилаётган ҳаракатининг субъектив маъносини социологик жиҳатларда тадқиқ қилиш учун М.Вебер социал ҳаракатлар таснифни ишлаб чиқди ва уларга қуйидаги турларни тааллуқли ҳисоблайди: мақсадга йўналтирилган рационал, қадриятли-рационал, анъанавий ва аффеktiv [8, – С.628].

Макс Вебер социологик назариясининг асосини рационализм тамойили ташкил этар экан, шу туфайли у ижтимоий ҳодиса ва воқеаларга бундай ёндашуви билан ўзининг таниқли миллатдоши – Карл Марксдан кескин фарқ қилади. Бунинг сабаби шундаки, асосий асари «Капитал» ва бошқаларида Маркс ижтимоий тараққиёт учун моддийликнинг ролини улуғлаб, бу жараёнда маънавий омил, яъни тафаккурга «ёрдамчи» восита вазифасини юклаган. Унинг асарларидан яхши хабардор бўлган М. Вебер эса бундай қарашларни қабул қилмайди, аксинча, уни кескин танқид қилиб, тафаккурга нисбатан рационалистик ёндашув орқали ўзининг илғор фикрларини илгари суришга муваффақ бўлади. 1905 йилда дин социологияси бўйича нашр эттирган «Протестант ахлоқи ва капитализм руҳи» унинг бир қатор асарлари учун илмий-методологик асос бўлиб хизмат қилди. Айнан дин социологиясига бағишланган асарларида у рационализм тамойилининг таҳлилига асосий эътиборини қаратган. «Протестант ахлоқи ва капитализм руҳи» асарида у XIX асрдан бошлаб Ғарб жамиятининг жадал тараққиёт йўлига чиқиши сабабларини излашга интилади. Бунда у катта ҳажмдаги тарихий маълумотларга таяниб, ўз хулосаларини илгари суради. Вебер ишончли тарихий лавҳалар асосида механика, физика, астрономия, геометрия, ҳуқуқ, архитектура, ноширлик, рангтасвир ва мусиқа соҳаларида эришилган оламшумул кашфиётлар кишилик жамияти ривожига таъсир этгани, бироқ, улар дастлаб Шарқ жамиятларида содир этилганини алоҳида таъкидлаб, лекин уларнинг аксарияти ўз амалий-ижтимоий татбиқини фақат Ғарбда топгани ҳақидаги таҳлилий фикрларини илгари суради. Вебер кишилик жамияти тараққиётини таъминлашга улкан асос бўлган капиталистик тузум ҳам айнан Ғарбда шаклланганлигини ишончли далиллар билан исботлашга ҳаракат қилади. «Тадбиркорлик, тўкин-сочинлик ва кўпроқ молиявий фойда олишни кўзлаш капитализм билан ҳеч қандай умумийликка эга эмас. Бундай интилишлар официантлар, врачлар, извошчилар, рассомлар, порахўр-амалдорлар, ҳарбийлар ва ҳатто, қароқчилар, салб юришлар қатнашчилари ва қиморбозларда ҳам кузатилган ва кузатилмоқда.

Тўла асос билан айтиш мумкинки, бундай мақсадга интилиш бирор-бир объектив шароит бўлса ҳар давр ва ҳар қандай мамлакатга хос воқелиқдир» [9, – С.47-48].

Юқоридаги мулоҳазаларини давом эттириб, у капитализм ҳақидаги мазкур содда тасаввурлардан воз кечиш кераклигини таъкидлайди. Бойлик ортириш йўлидаги чексиз очкўзлик ҳеч қандай маънода капитализмга мос эмас. Бу ҳол унинг руҳига тамоман зиддир ва шунинг учун капитализмнинг ўзи иррационализмга асосланган ушбу ҳодисани бартараф қилиш механизмидир деган хулоса келади. Унинг фикрича, капитализм – бу мутассил фаолият кўрсатадиган рационал корхона доирасида фойда кўришга, рентабелликка интилишдир. Лекин, бундай корхоналар илгариги жамиятларда ҳам фаолият кўрсатганлар. Вебер Хитой, Ҳиндистон, Вавилон, Миср каби мамлакатларнинг Ғарбдаги давлатлар билан фарқи шундаки, уларда буржуазия ва пролетариатнинг синф сифатида муносабатлари мавжуд эмас деган хулосага келади. Шунингдек, у Шарқ ва Ғарб ўртасида бошқа бир қатор ўзаро ўхшашликларни кўрсатиб ўтиб, капиталистик жамиятнинг шаклланишига асосий таъсирни кўрсатган рационал омил – бу протестантликнинг ахлоқий хусусиятлари деган фикрни илгари суради. Бундай хулосани чиқариш учун у яна тарихий материалларга мурожаат қилади. Маълум бўлишича, XIX аср бошларига келиб, протестантликка эътиқод қилувчи мамлакатлар католицизм ва православия ҳукмронлик қилган мамлакатлардан иқтисодий жиҳатдан анча ўзиб кетишган. Бунга у протестантликка мойил бўлган илғор Англия ва Недерландия, католицизмни қаттиқ ушлаган колоқ Испания ва Италияни мисол тариқасида келтирилади. Бу ҳолатнинг асосий сабаблари сифатида Вебер протестантликдаги толерантлик хусусиятлари ва бу мазҳаб черковининг сарф-ҳаражатлари рационаллик асосига қурилгани: ортиқча байрамлар, бекорчи руҳонийларнинг йўқлиги ва бунинг натижасида қўшимча ишчи кучлари пайдо бўлганини таъкидлайди. Лекин энг асосийси – бупротестантликда «дунёвий аскетизм»ни ифодаловчи рационал тафаккур ҳукмронлигидир. Унга мувофиқ, протестантизм дунёвий касбий фаолиятни Худо йўлида хизмат қилиш, иқтисодий қонунларни эса диний мажбуриятларни бажариш воситаси, деб қабул қилди. Албатта, Вебер ижтимоий тараққиёт масалаларини дин социологияси жиҳатидан келиб чиқиб, амалга оширган таҳлилида фақат «Протестант ахлоқи ва капитализм руҳи» билан чекланиб қолмади. Бу мавзудаги ўз илмий қарашларини кейинги асарларида янада такомиллаштириб боришга муваффақ бўлди ва унинг илғор ғоялари социологияда рационалистик йўналишнинг тутган аҳамиятини янада ошишига катта ижобий таъсирини ўтказди. «Макс Вебер мумтоз социологлар орасидан бир ўзи ҳам тарихий-фалсафий тафаккур асослари, ҳам эволюционизмнинг бош таҳминлари билан алоқани узди. Провардида, кўҳна Европа жамияти замонавийлашуви – бу рационалликнинг универсал-тарихий жараёни натижаси эканлигини тушуниш вазифасини кун тартибига қўйди» [10, – С.37].

Айнан шунинг учун бугунги кунда ҳам унинг социологик меросига қизиқиш яна ортиб бормоқда. Зеро, ўзининг тараққиёт босқичида постиндустриал даражага етган Ғарб мамлакатларида маънавий таназзул кучайиб бораётган ҳозирги бир мураккаб даврда Вебернинг социологик асарлари ўз аҳамиятини ҳамон сақлаб келмоқда.

АСОСИЙ МАЪЛУМОТЛАР. Мумтоз социология вакиллариининг илмий меросини танқидий руҳда, турли ёндашувлар асосида таҳлил қилиниши туфайли замонавий социологияда рационализм масалалари янада жадал тарзда тадқиқ қилина бошланди. Зеро, инсон ва унинг рационаллик даражасида тафаккур қилиш қобилияти масалалари кишилиқ жамиятининг абадий мумммоларидан бири, деб бекорга эътироф қилинмайди. Айрим олимлар рационалистик ғояларни танқид қилиб, унинг аҳамияти бугунги кунда классик социологиядаврдагичалиқ долзарб эмас, деб ҳисобласалар, бошқалари эса замонавий шароитларда ҳам рационализм тамойили ўз салоҳиятига эга эканлигини ҳимоя қилишмоқда. Тўғри, рационализмнинг кўпчилиқни ташкил этадиган спектиклари ва танқидчилари уни буткул инкор қилиш ғоясини илгари суришмаяпти, аммо улар олдинги авлод мутафаккирлари томонидан рационаликка юкланган юксак илмий, маданий ва ахлоқий маъсулиятни унинг зиммасидан олишни таклиф этишмоқда [11, – С.71].

XX асрда Ғарб социологиясининг таниқли вакили – америкалик олим, Нобель мукофоти лауреати Герберт Александер Саймон томонидан «чекланган рационаллик» ғояси илгари сурилди. Ушбу ёндашувга мувофиқ кишилар айрим сабаблар туфайли ўз хатти-ҳаракатларини рационалтарзда, тўлиқ равишда олиб бормайдилар. Чунки замонавий жамиятда информация оқимининг шиддат билан кечиши ва мураккаблиги туфайли уларни қабул қилиш ва қайта ишлаш машаққати кишиларнинг тўғри қарорларни қабул қилишларига монелик қилади. Унинг ушбу фикрларда мантикий асос мавжуд, деб ҳисоблашимиз мумкин. Дарҳақиқат, дунёда кечаётган глобаллашув жараёни информация оқимини мислсиз тарзда кучайтириб юбораяпти. Бу эса ўз навбатида долзарб ижтимоий муаммоларнинг адекват ечимини излаб топишда муайян қийинчиликларни келтириб чиқармоқда.

Тўғри, америкалик олимнинг юқорида билдирилган фикрлари айрим социологлар томонидан танқидий руҳда таҳлил қилиниши билан ҳам дуч келамиз. Жумладан, россиялик олим И.В.Розмаинский Г.Саймоннинг «чекланган рационаллик» ғояси тадқиқотчиларни нотўғри йўлга буриб юбориши мумкин, зеро унинг назарияси рационалликнинг қайд қилинган даражасини тақозо этади, деб ҳисоблайди [12, – С.86].

Академик Убайдуллаева Р.А., профессор Ата-Мирзаев О.Б. ва доцент Қаюмов Ў.К. томонидан олиб борилган илмий-тадқиқот ишларининг натижаларида ижтимоий фикр айнан рационаллик-эмоционал-иродавий уйғунликдаги яхлитликни тақозо этади, деб таъкидланади [13, – С.21].

Мазкур фикрлар социология фанлари доктори, профессор М.Ҳ.Ганиева томонидан янада ривожлантирилди. Унинг илмий хулосасига мувофиқ, ижтимоий фикрнинг аниқ вазифаси сифатида рационаллик концепциясини эътироф этиш қабул қилинган. Провардида, Ўзбекистонда демократик жамият қуриш амалиётига ижтимоий фикрни ҳам рационаллик, ҳам ижтимоий назорат уйғунлигини инобатга олиш жорий қилинди [14, – С.19].

Социология фанлари доктори Убайдуллаева Р.Т. ҳам ўз илмий ишларида рационаллик ҳодисаси ва унинг турли-туман турларини тадқиқ қилаётганини кузатишимиз мумкин. Ўз илмий изланишларида олима рационалликнинг ўзига хос тури – социал рационаллик масалаларини фаол тадқиқ қилган. Унинг фикрича, авваламбор, рационалликни кундалик ва илмийликка ажратиш олиш лозим [15, – С.80-81]. Шунда муаммонинг илмий таҳлилини янада чуқурроқ тарзда амалга ошириш имкониятлари юзага келади. Шунингдек, олима томонидан рационалликни амалий, контекстуал, этно-маданий (Ғарб ва Шарқ рационаллиги) турлари ҳам батафсил очиб берилган. Албатта, рационалликнинг ижтимоий-маданий хусусиятларига эътибор қаратишга йўналтирилган ёндашув социологиядаги янги методология эмас. Бу ҳақида таниқли француз олими Клод Леви-Строс қуйидагиларни таъкидлаган эди: «Ҳар қандай маданиятга тафаккурнинг ўзига хос бўлган қонунлари, ҳодисаларнинг бир туридан бошқа вариантга ўтишга хизмат қиладиган фикрий чизмаси тааллуқлидир» [16, – С.10].

Р.Т.Убайдуллаеванинг фикрича, амалий рационаллик тажрибадан ақлга, сезгилардан тафаккурга ва истаклардан мақсадга ўтишни англатса, контекстуал рационаллик эса интерактив, деб ҳам номланиши мумкин. Рационалликнинг бундай тури шахслараро коммуникация жараёнларини тадқиқ қилишда қўл келади. Рационалликнинг Ғарб ва Шарқ жамиятларига ҳослиги ҳам олима томонидан асосли тарзда тадқиқ қилганлигига эътиборни қаратишимиз мақсадга мувофиқ бўлади. «Рационалликнинг Ғарбча тури тарихийлик нуқтаи назардан қараганда хусусий ташаббуслар ва индивидуал қобилият негизида шаклланди. Шунинг учун уни формал-индивидуалистик, деб аташ ҳам мумкин. Рационалликнинг бундай турига индивидуал мақсадларга эришишга йўналганлик, инсоннинг маънавий-ахлоқий сифатларига қараганда чуқур билимга эга бўлиши, янгиликларни анъаналар билан солиштирганда юқурироқ баҳоланиши ва жамоага нисбатан ҳурматни жойига камроқ қўйиш хос бўлади.

Рационалликнинг шарқона тури ўзининг уюштирувчанлик хусусияти билан ажралаб туради. У умумий манфаатни кўзлашга, шахснинг маънавий-ахлоқий сифатлари, хусусан унинг туйғуларини қадрлашга йўналтирилган мазмунни тараннум этади. Агарда Ғарб рационаллиги ҳақиқатни ҳуқуқ сифатида тушунса, Шарқ рационаллиги учун эса ҳақиқат

маъсулият ва авторитет бўлиб гавдаланади. Шунинг учун айрим мутахассисларнинг фикрича, замонавий конфликтлар – бу икки цивилизация, қадриятлар ва устуворликлар ўртасидаги келишмовчиликлардир» [17, – С.12-13].

Албатта, ўз илмий ишларида муаллиф диний эътиқодни тараннум этувчи рационаллик ҳақидаги ўз фикрларини изҳор этмаган. Лекин рационалликнинг конфессионал жиҳатларини ҳам тадқиқ этилиши муҳим аҳамият касб этади, деб ҳисоблашимиз учун етарлича асослар мавжуд.

Россиялик олимлар – А.В.Кураев ва В.И.Кураев диний рационализм масалаларини христианлик мисолида тадқиқ этишга ҳаракат қилганлар. Уларнинг илмий хулосаларига мувофиқ, «Эътиқод ва ақл, эътиқод ва рационаллик орасидаги муносабатлар оқилоналикнинг нормаллаштирилган ва стандартлаштирилган ифодаси, деб ҳисобланиб, уларни қарма-қаршилиқ ва ўзаро инкор этишдан ҳоли деган хулосани илгари суришимиз мумкин. Диний эътиқод христианлик нуқтаи назаридан ҳар ҳолда зинҳор рационалликнинг бирор бир кўринишини акс эттирмайди. Аниқроғи, диний билимни рационалликдан ҳам юксакроқ, трансрационаллик, деб аташ тўғри бўлади. Бинобарин, у айниқса илмий рационализмнинг маҳсули бўлган «мумтоз рационализм» классик меъёрлари ва ўлчовлари доирасидан ҳолидир» [18, – С.112].

Бошқа бир россиялик социолог И.В.Скоробогатова ҳам рационалликни диний жиҳатларда тадқиқ қилишнинг муҳимлигига ўз эътиборини қаратган. «Рационалликни диний маконда тушуниш турли диний ҳодисаларнинг моҳиятига чуқурроқ кириб боришни таъминлаш билан биргаликда, кўп ҳолларда уларнинг ривожини башорат қилиш ҳамда ижтимоий тараққиётнинг тартиби ва барқарорлигига хавф соладиган таҳдидларни вужудга келишидан огоҳлантиради» [19, – С.242].

ХУЛОСА. Албатта, юқорида фикр-мулоҳазалари келтирилган олимлар социологиядаги рационализм масалаларини тадқиқ этилишига муносиб улушларини қўшдилар. Аммо ушбу мавзу социологиядаги фундаментал, доимий муаммоларидан ҳисобланишига эътибор қратиш лоим. Зеро, инсон бор экан, унинг тафаккур қилиш қобилияти ҳамиша ўз аҳамиятини сақлаб қолади. Таниқли француз мутафаккири Рена Декартнинг «Мен фикрляпман, демак, мавжудман» деган хулосаси юқоридаги мулоҳазамизга методологик асос бўлиб хизмат қилади.

Иқтибослар | Сноски | References:

1. Конт О. Закон трех стадий истории // Религия и общества. Хрестоматия по социологии религии. Сост. В.И.Гараджа, Е.Д.Руткевич. – Москва: «Аспект Пресс», 1996. – С.775.
2. Современная западная социология. Словарь. – Москва: «Политиздат», 1990. – С.432.
3. Фердинанд Теннис. Общности общества. Перевод с немецкого Д.В.Скляднева. – Санкт-Петербург: «Владимир Даль», 2002. – С.26.
4. Фердинанд Теннис. Общности общества. Перевод с немецкого Д.В.Скляднева. – Санкт-Петербург: «Владимир Даль», 2002. – С.27.
5. Батыгин Г.С., Подвойский Д.Г. История социологии. – Москва: Университет дружбы народов, 2003. – С.131.
6. Фердинанд Теннис. Общности общества. Перевод с немецкого Д.В.Скляднева. – Санкт-Петербург: «Владимир Даль», 2002. – С.343-344.
7. Karl-Heinz Hillman. Wörterbuch der Soziologie. – Stuttgart: «Kröner», 1994. – S. 875-876.
8. Вебер М. Избранные произведения. – Москва: «Прогресс», 1990. – С. 628.
9. Вебер М. Избранные произведения. – Москва: «Прогресс», 1990. – С. 47-48.
10. Хабермас Юрген. Теория рационализации Макса Вебера // Т.Тягунова Перевод с немецкого. Социологическое обозрение. – Т.8. №3. 2009. – С.37.
11. Кощеев Э.Б. Рациональность между наукой и обществом. // Вестник ПНИПУ. Социально-экономические науки. 2014. № 3 (24). – С.71.

12. Розмаинский И. В. На пути к общей теории нерациональности поведения хозяйствующих субъектов // Экономический вестник РГУ, 2008. – Т. 1. N 4. – С.86.
13. Убайдуллаева Р.А., Ата-Мирзаев О.Б.,Қаюмов У.К. Социология общественного мнения в Узбекистане: теория, методы и практика. –Ташкент: Центр изучения общественного мнения, 2010. – С.21.
14. Ганиева М.Ҳ. Общественное мнение как фактор развития национальных отношений в Узбекистане. Автореф. дисс... докт. соц. наук. – Ташкент, 2009. – С.19.
15. Убайдуллаева Р.Т. Гуманистическая социология: теория, методология и метод.– Ташкент: «Университет», 2010. – С.80-81.
16. Леви-Строс Клод. Первобытное мышление. – Москва: «Республика», 1994.– С.10.
17. Убайдуллаева Р.Т. Гуманистическая социология: теория, методология и метод.– Ташкент: «Университет», 2010. – С.12-13.
18. Кураев А.В., Кураев В.И. Религиозная вера и рациональность // В книге Исторические типы рациональности. – Москва: ИФРАН, 1995. –Т.1.– С.112.
19. Скоробогатова И.В. Рациональность в пространстве религиозного мировоззрения // Известия Иркутского государственного университета. Серия «Политология и религоведение», 2014. – Т.8. – С.242.

**ИЖТИМОЙИ ТАДҚИҚОТЛАР
ЖУРНАЛИ**
4 ЖИЛД, 4 СОН

**ЖУРНАЛ СОЦИАЛЬНЫХ
ИССЛЕДОВАНИЙ**
ТОМ 4, НОМЕР 4

**JOURNAL OF
SOCIAL STUDIES**
VOLUME 4, ISSUE 4

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Тадқиқот город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; Email: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000